

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2020, c. 6, s. 2: 887-929

İhlas Sûresi'nin Fazileti Hakkında Zikredilen Muâviye b. Muâviye Rivâyetinin Kaynak Değeri Üzerine

About the Resource Value of the Narrative of Muâwiyah b. Muâwiyah Which Is Mentioned About the Virtues of the Sûrah of İklâs

Mehmet AYHAN

Dr. Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,

Assistant Professor, Kocaeli University,

Faculty of Theology Department of Hadith

Kocaeli, Türkiye

muhayhan02@gmail.com/ayhan.mehmet@kocaeli.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1836-7807

DOI: 10.47424/tasavvur.789868

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Ekim / October 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ayhan, Mehmet. "İhlas Sûresi'nin Fazileti Hakkında Zikredilen Muâviye b. Muâviye Rivâyetinin Kaynak Değeri Üzerine" *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 887-929.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Bu makalede İhlas Sûresi'nin faziletiyle ilgili olarak nakledilen Muâviye b. Muâviye rivâyeti ele alınmıştır. Söz konusu rivâyette "İhlâs Sûresini sürekli okuduğu için yüksek derecelere erişen ve cenazesine Cebrâil'le (a.s.) birlikte 70 bin meleğin saflar halinde katıldığı" Muâviye b. Muâviye'den bahsedilmektedir. Muâviye'nin vefat haberini Tebük Gazvesi'nde bulunan Hz. Peygamber'e (s.a.) bizzat Cibrîl gelerek bildirmiştir. Bu habere göre "Cibrîl ayrıca Resûlullah'ın (s.a.) Muâviye'nin cenaze namazına katılması için dağları tepeleri aralayarak yeryüzünü dürmüştür." İhlâs Sûresi'nin faziletiyle ilgili olağanüstü hallerden bahseden Muâviye b. Muâviye rivâyeti Enes b. Mâlik ve Ebû Ümâme'den merfû, Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Müseyyeb'den mürsel olmak üzere toplam dört kişiden nakledilmiştir. Çalışmamızda, öncelikle isnaddaki râvilerin cerh-ta'dil durumları tespit edilmiştir. Haberin isnad analizi, rivâyetin ulaşılabilen bütün tarikleri üzerinden yapılarak her bir tarik ayrı ayrı değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Metin analizi ise rivâyetlerdeki lafız ve muhteva farklılıkları üzerinden yapılmıştır. Bu amaçla rivâyetlerin önce kendi içinde daha sonra diğer hadislerle mukayesesi yapılmıştır. Rivâyetler arası karşılaştırmalar yapılırken önce kendi içlerinde ortak bir kompozisyon oluşturulmuş, daha sonra diğer rivâyetleri birbiriyle karşılaştırma yöntemine başvurulmuştur. İsnad ve metin analizinin sonunda Muâviye b. Muâviye rivâyetinin sıhhat değeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İhlâs Sûresi, Fezâil, Muâviye b. Muâviye, Rivâyet

Abstract

In this article the narrative of Mu'âwiyah b. Mu'âwiyah which was reported in concern with the virtues of the Sûrah of İklhâs was discussed. In the narrative in question it is talked about Mu'âwiyah b. Mu'âwiyah who "attained to high levels as he kept citing Surah of İklhâs constantly and whom Gabriel and seventy thousand angels attended to his funeral in rows." Gabriel went to the Holy Prophet who was in the war of Tabûk and informed him, about the news of the decease of Mu'âwiyah. According to this news, "Gabriel bent the earth by opening out the mountains and hills so as to have Holy Prophet attended to Mu'âwiyah's funeral." The narrative of Mu'âwiyah b.

Mu'āwiyah, which talks on the extraordinary situations related to the virtue of Surah of İkhlas, was narrated from four people in total. It was narrated as marfū' from Anas b. Māliq and Abū Umāmah and as mursal from al-Hasan al-Basrī and Sa'īd b. Musayyab. In our study, first narrators' in the isnād states of jarh and ta'dil were confirmed. The imputation analysis of the narrative was done by way of all the tariqs of the narrative that can be accessed and each tariq was subjected to the evaluation seperately. As for the text analysis of the narratives was done in terms of the differences of wording and content in the narratives. For that purpose, firstly, comparisons of the narratives were made within themselves then made with other hadithes. While inter-narrative comparisons were being made firstly a common composition was formed in themselves then the method of comparing the other narratives with themselves was consulted. At the end of the imputation and text analysis, the validity value of the narrative of Mu'āwiyah b. Mu'āwiyah was detected.

Keywords: Hadith, Sūrah of İkhlas, Virtues, Mu'āwiyah b. Mu'āwiyah, Narrative

Giriş

Fazlaşmak, artmak, üstün olmak anlamındaki “*fazl*” kökünden türeyen *fazîlet* kelimesinin çoğulu olan ve “herhangi bir hususun üstünlüğünü” ifade etmek için kullanılan *fezâil* kelimesi hadis edebiyatında önemli bir türün adını oluşturmaktadır. Hadis musannefatında amellerin, şahısların ve mekânların faziletlerine dair birçok rivâyet bulunmaktadır. Kaynaklarda bu hadisler genellikle fezâil ve menâkıb gibi bölüm veya bab başlıkları altında ya da müstakil eserlerde yer almaktadır. Bunlar arasında Kur'ân'ın yahut sûrelerin faziletine dair olanlar önemli bir yer tutmaktadır.¹

Sûreler içerisinde ise İhlâs Sûresi'nin faziletiyle ilgili önemli miktarda rivâyet dikkat çekmektedir. Nitekim bir rivâyette İhlâs Sûresi'nin Kur'ân'ı Kerîm'in üçte birine denk olduğu bizzat Hz. Peygamber (s.a.) tarafından ifade

¹ Kandemir M. Yaşar, “Fezâil-TDV İslâm Ansiklopedisi”, erişim: 18 Haziran 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fezail>; Mehmet Ayhan, “İzmitli Ak Ali Efendi'nin Fezâil Adlı Eserinin Fezâil Literatüründeki Yeri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu-V Bildirileri*, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2019), 3: 1661.

edilmiştir.² İhlâs Sûresinin faziletiyle ilgili nakledilen rivâyetlerden birisi de Muâviye b. Muâviye hadisidir.

Rivâyette İhlâs Sûresi'ni sürekli okuğu için yüksek mertebelere ulaşan Muâviye b. Muâviye'nin cenazesine Cebrâil'le (a.s.) birlikte 70 bin meleğin saflar halinde katıldığından bahsedilmektedir. Muâviye vefat ettiği sırada Tebük Seferi'nde bulunan Resûlullah'a (s.a.) Cebrâil bizzat gelerek onun vefatını bildirmiştir. Cibrîl ayrıca Resûlullah'ın (s.a.) Muâviye'nin cenaze katılması için dağları tepeleri aralayarak yeryüzünü dürmüştür.

Sözkonusu Muâviye b. Muâviye hadisine İhlâs Sûresi'nden bahseden âlimler tarafından mutlaka atf yapıldığı görülmektedir. Nitekim İbnu'd-Durays (öl. 294/907)³, İbnu's-Sunnî (öl. 364/975)⁴, Cevrî (öl. 427/1036)⁵, Mustagfirî (öl. 432/1041)⁶, Hasen Hallâl (öl. 439/1048)⁷, Sa'lebî (öl. 427/1036)⁸, Râzî (öl. 606/1210),⁹ Kurtubî (öl. 671/1273),¹⁰ İbn Kesîr (öl. 774/1373)¹¹ İbn

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, 2. Bs (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fezâilü'l-Kur'ân" 13, "Tevhid" 1. İhlâs Sûresinin Kur'ân'ın üç temel konusundan birisini oluşturan marifetullah ve tevhid konusunu ihtiva ettiği ve Kur'ân'daki diğer hükümler bu süredeki tevhid esasına dayandığı için Kur'ân'ın üçte biri değerinde görüldüğü ifade edilmiştir. Bilgi için bk. Emin Işık, "İHLÂS SÛRESİ - TDV İslâm Ansiklopedisi", erişim: 17 Ağustos 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlas-suresi>.

³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî er-Râzî İbnu'd-Durays, *Feđâilu'l-Kur'ân ve-mâ unzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve-mâ unzile bi'l-Medîne* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408), 116.

⁴ Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm b. 'Esbât ed-Dîneverî İbnu's-Sunnî, *'Amelu'l-yevm ve'l-leyle sulûku'n-Nebî me'a Rabbihî Âzze ve Celle ve mu'âşeretuhu me'a'l-'ibâd* (Beyrut: Dâru'l-Kible, t.y.), 148.

⁵ Ebû 'Amr Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbüri el-Cevrî, *Kavâri'u'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1432), 1/153.

⁶ Ebu'l-'Abbâs Ca'fer b. Muhammed el-Mustagfirî, *Feđâilu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 2/721.

⁷ Hasen Hallâl, *Min feđâ'il Sûrati'l-İhlâs ve mâ li-kârî'ihâ* (Kahire, 1412), 47.

⁸ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Salebî, *el-Kesf ve'l-beyân* (Beyrut, 1422), 10/331.

⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 32/160.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1384), 20/250.

Receb (öl. 795/1393),¹² Süyûtî (öl. 911/1505),¹³ Mazharî (öl. 1225/1810)¹⁴ ve Âlûsî (öl. 1270/1854)¹⁵ bunlardan bazılarıdır.¹⁶ Misal olarak Fahrüddin er-Râzî bu surenin tefsirine başlar başlamaz söz konusu Muaviye hadisine işaret etmekte,¹⁷ Âlûsî de rivâyeti zikredip değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹⁸

Muâviye b. Muâviye hadisi İhlâs Sûresi'nin fazileti yanında kaynaklarda ayrıca gıyâbî cenaze namazına dair deliller arasında da zikredilmektedir.¹⁹ Bu önemine binaen İhlâs Sûresi hakkında çok miktarda hadis nakledilmiştir. Ancak bunlardan sahih olanlar bulunduğu gibi sihhati problemliler de var-

¹¹ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omar b. Keşîr el-Çureşî ed-Dımaşkı İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Çur'ânî'l-'Azîm* (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1419), 8/495-496.

¹² İbn Receb, hadise işaret edip kaynaklarına değinmiş ancak rivâyetin tamamını nakletmemiştir. bk. Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Aħmed el-Ĥanbelî İbn Receb İbn Receb, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* (Riyâd: Dâru's-Samî'î, t.y.), 1/16.

¹³ Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Menşûr* (Beyrut, t.y.), 8/672-674.

¹⁴ Muħammed Senâullâh el-Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 1412, 4/333.

¹⁵ Şehâbeddin Maħmûd b. Abdullâh el-Ĥuseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Çur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1415), 15/506.

¹⁶ Son zamanlarda ülkemizde de İhlâs Sûresi'nin faziletiyle ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır. Misal için bk. Rıdvan Kalaç, "El-Ermeyûnî (Ö.958/1551) ve İhlâs Sûresi'nin Faziletine Dair Kırk Hadisi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 31 Ocak 2019, 1276-1305. Kalaç makalesiyle Ermeyûnî ve "Erba'üne Hadîsen fî Fadâilî Sûreti'l-İhlas" adlı eserini ilim dünyasına tanıtmıştır. Sözkonusu eserin otuz dördüncü rivâyeti olarak Muâviye b. Muâviye hadisine yer verilmiş ve hadisin zayıf olduğu belirtilmiştir. Ancak rivâyetin Ebû Ümâme ve diğer tarihlerinden bahsedilmemiştir. bk. Kalaç, "El-Ermeyûnî (Ö.958/1551) ve İhlâs Sûresi'nin Faziletine Dair Kırk Hadisi", 1297-1298.

¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Çayb*, 32/160.

¹⁸ Âlûsî'nin rivâyetle ilgili değerlendirmeleri şöyledir: "وذلك حديث معاوية بن معاوية الليثي الذي افتتح به الامام وكلام في هذه السورة الكريمة خرج الطبراني وأبو يعلى من طرق كلها ضعيفة والاحاديث الصحيحة الواردة فيها تكفي في فضلها" bk. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 15/506.

¹⁹ Misaller için bk. Ebu'l-Fađl Aħmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî şerhu Şahîh el-Buħârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 3/188; Ebu'l-Fađl Aħmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-şahâbe* (Mısır: Dâru Hicr, 1429), 10/243; Ebû'l-Ĥasenât Muħammed 'Abdulħay b. Muħammed es-Sihâlevî el-Leknevî, *et-Ta'lîku'l-Mumecced 'alâ Muvaḫḫâ'i Muħammed* (Dımaşq, 1426), 2/121; Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b Emîr Alî Diyânüvî Azimâbâdî, *Aonü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1415), 9/14-15.

dır. Sıhhati tartışmalı olan rivâyetlerden biri de Muaviye b. Muaviye hadisidir. Bu sebeple bu meşhur hadisin sıhhati araştırma konusu yapılacaktır.

Muâviye b. Muâviye rivâyeti Enes b. Mâlik ve Ebû Ümâme'den merfû, Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Müseyyeb'den mürsel olmak üzere toplam dört kişiden nakledilmiştir. Çalışmada, öncelikle isnaddaki râvilerin cerh-ta'dil durumları tespit edilecektir. İsnad analizi, rivâyetin ulaşılabilen bütün tarikleri, metin analizi ise rivâyetlerdeki lafız ve muhteva farklılıkları üzerinden yapılacaktır. Bu amaçla rivâyetlerin önce kendi içinde daha sonra diğer hadislerle mukayesesi yapılacaktır. Rivâyetler arası karşılaştırmalar yapılırken önce kendi içlerinde ortak bir kompozisyon oluşturulacak, daha sonra diğer rivâyetleri birbiriyle karşılaştırma yöntemine başvurulacaktır. İsnad ve metin analizinin sonunda Muâviye b. Muâviye rivâyetinin kaynak değeri ortaya konulacaktır.

1. Muâviye b. Muâviye

Ashabdan olduğu rivâyet edilen fakat babasının adı²⁰ ve nisbesi²¹ konusunda ihtilaf bulunan Muâviye hakkındaki ilk bilgiye İbn Sa'd'ın (öl. 230/845)

²⁰ Kaynakların büyük kısmında Muâviye'nin baba ismi Muâviye olarak yer almaktadır. bk. Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421), 5/130-131; Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe* (Kuveyt: Mibretü'l-Âl ve'l-Aşhâb, 1432), 4/437; Aḥmed b. 'Abdullâh b. Aḥmed el-İsbehânî Ebû Nuaym, *Ma'rifetu's-sahâbe* (Riyad: Dâru'l-Vaṭan, 1419), 5/2506; Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-âshâb* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3/1423; Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe* (Mısır: Dâru Hicr, 1429), 10/240. Ancak bunun tek istisnası İbn Abdülber'dir. O, Muâviye'nin babası olarak Muâviye yanında Mukarrin da olarak kaydetmektedir. İbn Abdülber, rivâyetlerde Muâviye'nin babasının kim olduğu hususunda ihtilaf bulunduğunu haber vermektedir. İbn Abdülber'in Muâviye b. Muâviye ile ilgili tespiti şu şekildedir: "...Muâviye b. Mukarrin el-Müzenî ve kardeşleri Numan, Ma'kil ve diğerleri ki onlar yedi kişidir, sahâbe arasında tanınmaktadır ve ashabın ulularından olarak zikredilmektedir. Muâviye b. Muâviye'ye gelince bu bapta zikrettiğim hariç onu tanımıyorum." İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1425.

²¹ Muâviye b. Muâviye'nin nisbesi kaynaklarda el-Müzenî (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1421, 5/130-131; Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe*, 4/437; Ebû Nuaym, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 5/2506; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1423-1425; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/240.) ve el-Leysî olarak geçmektedir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1421, 5/130-131; Ebû Hâtim Muhammed b Hibbân b Ahmed et-Temimî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddiṣîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*

et-Tabakât'ında rastlanır. İbn Sa'd'ın nakline göre, Hz. Peygamber (s.a.) Tebük seferinde iken Cebrâil (a.s.) gelip ona Muâviye b. Muâviye'nin Medîne'de vefat ettiğini bildirmiş, bunun üzerine Resûlullah (s.a.), Cibrîl'in aradaki engelleri kaldırmasıyla Medine'ye gelerek onun cenaze namazına iştirak etmiştir.²²

Tabakat kitaplarında hakkında çok az bilgi bulunan Muâviye b. Muâviye daha ziyade İhlâs Sûresi'nin faziletine dair rivâyetle tanınmaktadır.

2. İhlas Sûresi'nin Faziletine Dair Zikredilen Muâviye b. Muâviye'nin Hadisinin Tarikleri

Muâviye b. Muâviye rivâyetinin Enes b. Mâlik (öl. 93/711-712) ve Ebû Ümâme'den (öl. 86/705) merfû muttasıl, Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Saîd b. Müseyyeb'den (öl. 94/713) merfû mürsel olmak üzere toplam dört tariki vardır.

2.1. Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyetler

Oldukça fazla kaynakta yer alan Enes b. Mâlik (r.a.) (öl. 93/712) rivâyeti Ebû Ya'lâ tarafından şöyle nakledilmiştir:

"Biz Tebük seferindeyken güneş daha önce hiç görmediğimiz bir şekilde çok parlak ve aydınlatıcı bir şekilde doğdu. Bu esnada Cibrîl, Hz. Peygamber'e geldi. Resûlullah ona:

- 'Ey Cibrîl! Güneşi daha önce gördüğümden çok parlak ve aydınlatıcı görüyorum. Bunun sebebi nedir?' diye sordu (Cibrîl):

- 'Bunun sebebi şudur ki Muâviye b. Muâviye el-Leysî bugün Medine'de vefat etti. Allah Teâlâ onun namazını kılmak üzere yetmiş bin melek gönderdi' dedi. Hz. Peygamber:

- 'O bu makama neyle ulaştı' diye sorunca:

(Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396), 2/181; Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muḥammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 5/206.

²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1421, 5/130-131. Ebû Nu'aym da Resûlullah'ın (s.a.) Muâviye b. Muâviye'yi Medine'ye vekil olarak bırakmasından bahsetmektedir. bk. Ebû Nuaym, *Ma'rifetu's-sahâbe*, 5/2507.

- (Cibrîl) şöyle dedi: 'O, 'Kul huvallâhu ehad' sûresini gece gündüz, yürürken, ayakta ve otururken çokça okurdu.'

- Ey Allah'ın Elçisi! Muâviye'nin cenaze namazını kılabilmeniz için yeryüzünü düreyim mi?' diye sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.):

- 'Evet.' dedi. Daha sonra Resûlullah onun cenaze namazını kıldı."²³

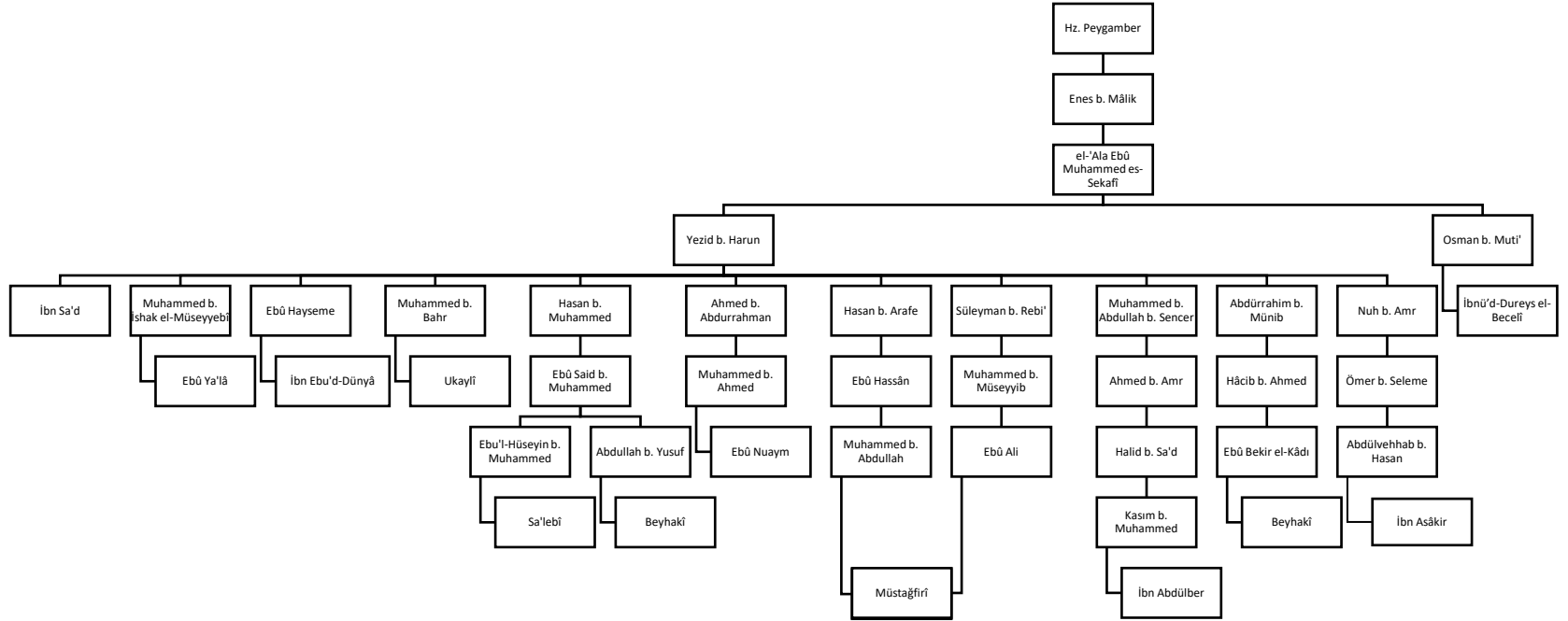
Enes b. Mâlik rivâyetleri 'Alâ Ebû Muhammed es-Sekafî ve Atâ b. Ebû Meymûne kanalıyla kaynaklara intikal etmiştir.

1. 'Alâ Ebû Muhammed es-Sekafî Rivâyetlerinin Sened Ağı

'Alâ tarihinin yer aldığı en erken kaynak İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *eṭ-Ṭabakât*'ıdır.²⁴ 'Alâ tarikinden gelen rivâyetler bir araya toplandığında isnad ağı şu şekilde oluşmaktadır:

²³ Aḥmed b. 'Alî el-Mevsîlî Ebû Ya'lâ, *Musnedu Ebî Ya'lâ* (Dimaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1404), 7/258.

²⁴ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 1421, 5/130. Diğer kaynaklar ise şöyledir: Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed el-Ḳuraşî İbn Ebi'd-Dunyâ, *el-Evliyâ* (Riyad: Dâru Atlâsî'l-Ḥadrâ, 1433), 1/606; İbnu'd-Durays el-Becelî, *Feḏâilu'l-Ḳur'ân*, 118; Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, 7/256; Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Amr el-Mekki el-Ukaylî, *eḏ-Du'afâu'l-kebîr* (Mısır: Dâru İbn 'Abbâs, 2008), 4/434 ; Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân* (Cidde, 1436), 10/331; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetu's-sâhâbe*, 5/2506 ; Mustağfirî, *Feḏâilu'l-Ḳur'ân*, 2/721 ; 273; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1424; Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn b. 'Alî el-Ḥusrevcirdî el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423), 4/153; a.mlf., *es-Sunenu'l-kubrâ* (Beyrut, 1424), 4/50; a.mlf., *Delâ'ilu'n-nubuwwa* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408), 5/245 ; Ebu'l-Kâsım 'Alî b. el-Ḥasen İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Dâru'l-Fikr, 1415), 45/69 ; Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnu'l-Cevzi, *el-Muntaẓam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-'Umem* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412), 3/378.

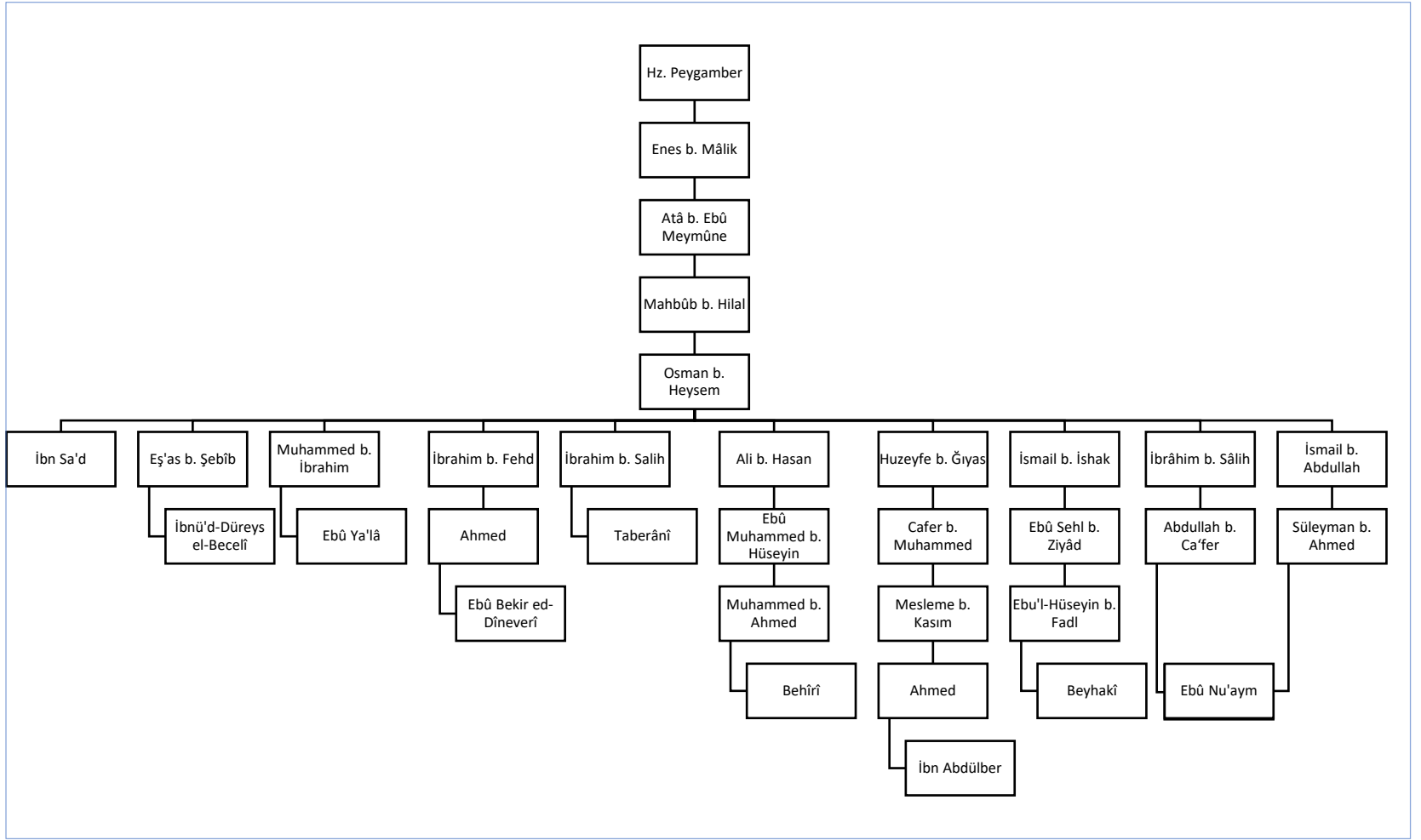

2. Atâ b. Ebû Meymûne Rivâyetlerinin Sened Ağı

Atâ b. Ebû Meymûne tarihinin yer aldığı ilk kaynak da İbn Sa' d'ın *eṭ-Ṭabakât*'ıdır.²⁵ Daha sonra İbnu' d-Durays'ın *Fedâilu'l-Ḳur'ân*'ı gelmektedir.²⁶ Bu rivâyetin isnad ağı şu şekildedir:

²⁵ İbn Sa' d, *eṭ-Ṭabakât*, 1421, 5/131.

²⁶ İbnu' d-Durays, *Fedâilu'l-Ḳur'ân*, 118. Diğer kaynaklar ise şöyledir: Ebû Ya' lâ, *Musnedu Ebî Ya' lâ*, 3/586, 7/258 ; Ebû Bekr Aḥmed b. Mervân Ebû Bekir ed-Dîneverî, *el-Mucâlese ve Cevâhiru'l-İlm* (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1419), 6/278; Ebû'l-Ḳâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir* (Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1983), 19/429 ; Ebû 'Osmân Sa' id b. Muḥammed en-Neysâbûrî el-Behîrî, *es-Sâbi' min fevâid Ebî 'Osmân el-Behîrî* (Şebeketül-İslamiyye, 2004), 1/129.; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1423 ; Beyhâkî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, 4/51; a.mlf., *Delâ'ilü'n-Nubuue*, 5/246.

Enes b. Mâlik rivâyetlerinin isnad ağını zikrettikten sonra râvilerini inceleyelim:

2.1.1. Enes b. Mâlik Rivâyetindeki Râvilerin İncelenmesi

Enes b. Mâlik rivâyetindeki râviler cerh-ta'dîl açısından incelenirken öncelikle el-'Alâ, daha sonra Atâ b. Ebû Meymûne tariki râvileri ele alınacaktır.

2.1.1.1. 'Alâ Tariki

Alâ tariki kaynaklara

Yezîd b. Hârûn> 'Alâ Ebû Muhammed es-Sekafî >Enes b. Mâlik isnadıyla ulaşmaktadır. 'Alâ tariki birçok kişi tarafından nakledildiğinden isnadın bu kısmındaki râvilerin incelenmesi ile yetinilecektir.

Enes b. Mâlik'in öğrencisi 'Ala b. Zeyd Ebû Muhammed es-Sekafî el-Basrî'yi²⁷. 'Alâ b. Zeydel²⁸ ve 'Ala b. Yezîd²⁹ diye isimlendirenler de vardır.

'Alâ hakkında birçok tenkit bulunmaktadır.³⁰ İbnü'l-Medînî (öl. 234/849), onun hadis uydurduğunu söylerken Buhârî (öl. 256/870)³¹, Ebû Hâtim (öl. 277/890) ve İbn Adî (öl. 365/976)³² onun için *münkerü'l-hadis* değerlendirmesi yapmıştır.³³ İbn Hibbân (öl. 354/965) onun Enes b. Mâlik'ten *mevzu*

²⁷ Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adî el-Curcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418), 6/378.

²⁸ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382), 3/99.

²⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 3/99.

³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/378; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400), 22/507; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 3/99.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsâf* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1426), 4/677; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr* (Dâru'l-Fikr, t.y.), 6/520.

³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/379.

³³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 22/507-508.

hadisler naklettiğini belirtmiştir.³⁴ Ebû Dâvûd (öl. 275/888)³⁵, Ebû Hâtim ve Dârekutnî (öl. 385/995) ise onun *metrûk bir râvi olduğunu* söylemiştir.³⁶

Bu tespitlerden hareketle ‘Ala’nın oldukça zayıf bir râvi olduğu söylenebilir.

‘Ala’nın talebesi Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn Zâzân es-Sülemî el-Vâsitî (öl. 206/821), İbn Sa’d (öl. 230/845), onun *sika* olduğunu ve hadis rivâyetinin çok olduğunu belirtmiştir.³⁷ Ali b. Medînî (öl. 234/848-849), hafızası ondan daha güçlü birisini tanımadığını³⁸ ve onun *sika* olduğunu belirtmektedir.³⁹ Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) onun *sika* olduğunu belirtmiş, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), *hâfız* ve *mutkin* değerlendirmesi yapmıştır.⁴⁰ Iclî’de (öl. 261/875) onun *sika ve sebt* olduğunu söylemiştir.⁴¹

Yezîd b. Hârûn genel itibariyle *sika* addedilen bir râvidir. Yezîd’den sonra rivâyetin birçok isim tarafından nakledildiği, bu yüzden diğer râviler hakkında bilgi verilmeye gerek görülmemiştir. Ancak Yezîd’in mutâbii olan Osman b. Mutî’ hakkında bilgi verilecektir.

‘Ala’nın diğer râvisi Osman b. Mutî’ er-Râzî, Abdolvâhid b. Ziyâd, Ka’za’a b. Süveyd’den rivâyette bulunmuştur. Ebû Hâtim ondan rivâyette bulunmuş ve *sadûk* olduğunu belirtmiştir.⁴² İbn Kutluboğa (öl. 879/1474) da onu *es-sikât*’ında zikretmiş ve Ebû Hâtim’den naklen onun *sadûk* olduğunu aktar-

³⁴ İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn*, 2/181.

³⁵ Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ez-Zehebi, *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehû rivâyetun fî’l-kutubi’s-sitte* (Cidde: Dâru’l-Kible, 1413), 2/104.

³⁶ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 22/508.

³⁷ Ebû Abdullah Muhammed b Sa’d b Menî’ İbn Sa’d, *et-Tabakât* (Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1421), 9/316.

³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422), 16/496.

³⁹ Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşî’l-‘Arabî, 1371), 9/295.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/295.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16/498.

⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/170.

mıştır.⁴³ Osman b. Mutî'nin güvenilir bir râvi olduğunu söylemek mümkündür.

2.1.1.2. Atâ b. Ebû Meymûne Tariki

Atâ b. Ebû Meymûne tariki

Osman b. el-Heyssem el-Müezzîn el-Basrî > Mahbûb b. Hilal el-Müzenî > İbn Ebî Meymûne > Enes b. Mâlik şeklinde gelmektedir.

Atâ tariki Osmân b. Heyssem'den birçok kişi tarafından nakledildiğinden isnadın bu kısmındaki ravilerin incelenmesi ile yetinilecektir. Bu isnad hakkındaki râviler hakkındaki değerlendirmeler şu şekildedir:

Ebû Muâz Ata b. Ebû Meymûne el-Basrî,⁴⁴ 131/748 yılından sonra Basra'da vefat etmiştir.⁴⁵

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî (öl. 264/878) ve Nesâî⁴⁶ onun *sika* olduğunu belirtirken Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında *sâlih ve hadisiyle ihticac edilemez* demiştir.⁴⁷ Zehebî Atâ'nın *hüccet* olduğu kanaatindedir.⁴⁸ İbn Hacer de Ata b. Ebû Meymûne'nin *sika* olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Ata b. Ebû Meymûne hakkında tenkitler olmakla birlikte hadis rivâyetinde güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir.

Atâ'nın öğrencisi Mahbûb b. Hilâl el-Müzenî, Buhârî, onun Muâviye b. Muâviye hadisinin mütâbii olmadığını,⁵⁰ Ebû Hâtim (öl. 277/890) de onun (hadis rivâyetiyle) meşhur olmadığını söylemiştir.⁵¹ İbn Hibbân (öl. 354/965)

⁴³ Ebü'l-Fidâ Kâsım el-Cemâlî İbn Kutluboğa, *eş-Şikât mimmen lem yaqa' fi'l-kütübi's-sünne* (Merkezu'n-Nu'mân, 1432), 7/201.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/337; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/282.

⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/119.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/18.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/337.

⁴⁸ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (Mu'essesetu'r-Risale, 1405), 6/47.

⁴⁹ Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzib* (Haleb: Dâru'r-Reşid, 1988), 392.

⁵⁰ Azîmâbâdî, *Avnî'l-ma'bûd*, 9/15.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/389.

onu *es-Sikât'*ında zikretmiştir.⁵² İbn Adî (öl. 365/976) onu *ed-Dua'fâ'* da zikreterek Atâ b. Ebû Meymûne' den mütâbii olmayan rivâyetlerinin bulunduğunu belirtmiştir.⁵³ Zehebî (öl. 748/1347), Mahbûb b. Hilâl'in *meçhul* olduğunu ve Muâviye b. Muâviye rivâyetinin mütâbiinin olmadığını ifade etmiştir.⁵⁴ İbn Hacer de Mahbûb hakkında, Ebû Hâtim'in *onun meşhur olmadığı* ve İbn Hibbân'ın *onu es-Sikât'ında zikrettiği* bilgisini vermekle yetinmiştir.⁵⁵

Mahbûb b. Hilâl hakkındaki bütün bu eleştirilerden dolayı *meçhul* ve za'yıf bir râvi olarak kabul edilmiştir.

Bu tarikin üçüncü râvisi olan Ebû Amr Osman b. el-Heyssem b. Cehm el-Müezzin el-Basrî⁵⁶ el-Abdî (öl. 220/835),⁵⁷ Ebû Hâtim onun için *sadûk* değerlendirmesinde bulunmuş ancak ahir ömründe telkine açık olduğunu belirtmiştir.⁵⁸ İbn Hibbân onu *es-Sikât'*ında zikretmiş,⁵⁹ İbn Hacer de onun *sika* olduğunu belirtmiş ve sonradan telkinlere açık hale geldiğini belirtmiştir.⁶⁰

Osman b. el-Heyssem hakkında bazı eleştiriler bulunmakla birlikte genel olarak *sika* sayılmıştır.

2.2. Ebû Ümâme'den Gelen Rivâyetler

Sözkonusu hadisi nakleden ikinci sahâbî râvi Ebû Ümâme'dir (r.a.). Bu tarike yer veren kaynaklar birarada değerlendirildiğinde rivâyetin şöyle bir isnad şeması oluşmaktadır:

⁵² Ebû Hâtim Muhammed b Hibbân b Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Şikât* (Hindistan: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393), 7/529.

⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/195-196.

⁵⁴ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413), 2/369.

⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/241.

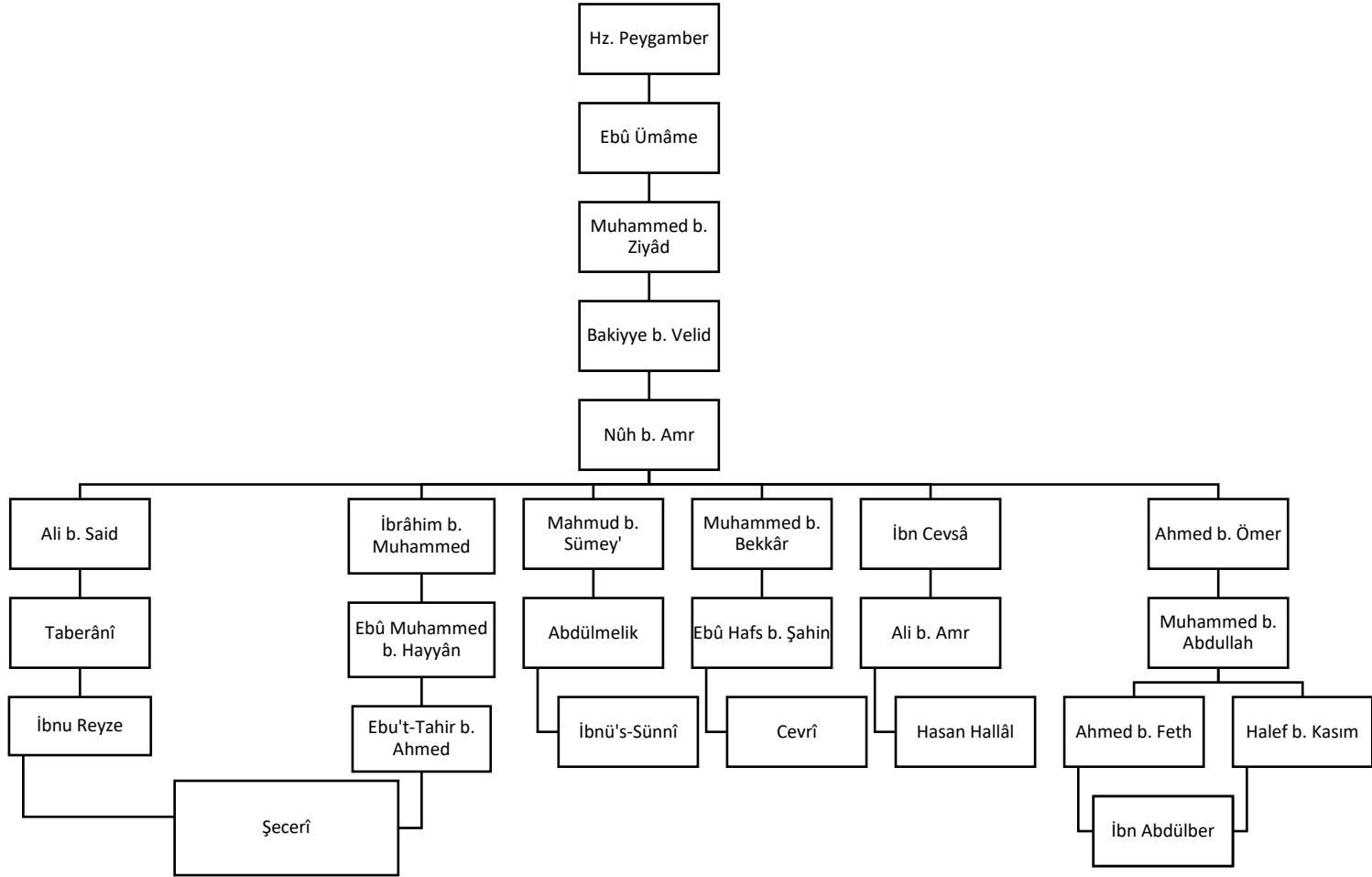
⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/256.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/172.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/172.

⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 8/454.

⁶⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 387.

2.2.1. Ebû Ümâme Rivâyetindeki Râvilerin İncelenmesi

Ebû Ümâme'den gelen nakillerin müşterek tariki Nûh b. Amr >Bakiyye b. el-Velîd> Muhammed b. Ziyâd > Ebû Ümâme şeklindedir. Rivâyeti Nûh b. Amr'dan ise birçok kimse rivayet etmiştir. Dolayısıyla isnadın Nûh b. Amr'a kadar olan kısmındaki râvileri incelemek hadisin sıhhati hakkında bir kanaat verecektir.

Bu tarihin ilk râvisi olan Muhammed b. Ziyâd el-Elhânî, Ali b. Medîni (öl. 234/849), onun hakkında *sika me'mûn* ifadesini kullanmıştır.⁶¹ Iclî⁶² ve Ebû Dâvûd⁶³ onun *sika* olduğu kanaatindedir. Muhammed b. Ziyad'ı *es-Sikât*'ında zikreden İbn Hibbân Şamlıların ondan rivâyette bulunduğunu ancak sadece sika olanların ondan rivâyetlerinin muteber olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Zehebî, Ahmed b. Hanbel ve diğer muhaddislerin onu *sika* olarak değerlendirdiklerini kaydetmiştir.⁶⁵ İbn Hacer de onun *sika* olduğu kanaatindedir.⁶⁶

Muhammed b. Ziyad'ın güvenilir bir râvi olduğu hususunda muhaddislerin genel bir kabulü olduğu görülmektedir.

Muhammed b. Ziyad'ın öğrencisi Ebû Yuhmid Bakiyye b. el-Velîd b. Sâid b. Ka'b Harîz el-Himyeri el-Kelâ'î el-Meytemî el-Hımsî⁶⁷ el-Hâfız (öl. 197/813),⁶⁸ İbn Sa'd, onun sika râvilerden rivâyetinde sika, sika olmayanlardan rivâyetinde zayıf olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Iclî de İbn Sa'd'la benzer bir kanaate sahiptir. Iclî, Bakiyye'nin meçhul râvilerden yaptığı rivâyetler için *leyse bi şey'* tabirini kullanmıştır.⁷⁰ İbn Huzeyme (öl. 311/924), onunla ihticac

⁶¹ Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdullâh el-Başrî Ali b. el-Medîni, *Su'âlâtü İbn Ebî Şeybe* (Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1404), 151.

⁶² Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullâh el-Kûfî el-Iclî, *es-Sikât* (Medine, 1405), 237.

⁶³ Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü Ebî 'Ubeydi'l-Âcurrî li-Ebî Dâvûd* (el-Fârûku'l-Hadîşe, 1431), 1/253.

⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 5/372.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 6/188.

⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 479.

⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 8/517-518.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 8/518.

⁶⁹ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1421, 9/474.

⁷⁰ Iclî, *es-Sikât*, 250. İbn Hibbân ise Bakiyye'nin müdellis olduğunu ve münker rivâyetlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bakiyye'nin teferrüd ettiği hususlarla delil getirmenin hâl olmayacağını ifade etmiştir. bk. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, 1/200-201. Hâkim en-

etmeyeceğini,⁷¹ İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) de onun *meçhul* olduğunu ifade etmiştir.⁷²

Bakiyye hakkındaki tenkitler genellikle tedlis yapması, meçhul olanlar dahil herkesten rivâyette bulunması, münker rivâyetlerde bulunması gibi konularda yoğunlaşmaktadır.⁷³ Bakiyye b. el-Velîd hakkındaki tenkitlerden dolayı zayıf bir râvi olarak kabul edilmiştir.

Bakiyye'nin öğrencisi Nûh b. Amr b. Huveyy es-Seksekî ed-Dımaşkî, vefatı hicrî 251-260/865-873 yılları arasındadır.⁷⁴

Ebû Zür'a onun *sika* olduğu kanaatindedir.⁷⁵ İbn Hibbân, Nûh b. Amr'ın Muâviye b. Muâviye hadisini başkasından aşırarak rivayet ettiğini (sirkat) belirtmekte⁷⁶, Zehebî de bu bilgiyi İbn Hibbân'dan naklen aktarmaktadır.⁷⁷ Zehebî ayrıca bu rivâyetin *sahih olmayan münker bir haber olduğunu* ifade etmiştir.⁷⁸

Nûh b. Amr hakkında münekkitlerin çeşitli eleştirileri vardır ki bunlara dayanarak onun zayıf bir ravi olduğu söylenebilir.⁷⁹

Nisâbüri, Bakiyye hakkında *sika me'mûn* ifadesini kullanmıştır. bk. Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh en-Nisâbüri el-Hâkim, *Su'âlâtü Mes'ûd b. 'Alî es-Sicrî* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408), 93. Zehebî ise Bakiyye'nin müdellis bir râvi olduğu için "عن" "an" rivâyet lafzıyla naklettiği hadislerde zayıf olduğunu belirtmiştir. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 8/522. İncelediğimiz rivâyetlerde -İbn Abdülberr'i istisna edersek- Bakiyye b. el-Velîd "عن" "an" eda sigasını kullanmıştır. İbn Hacer de Bakiyye'nin *sadûk* olduğunu ancak zayıf râvilerden çokça tedlis yaptığını belirtmiştir. bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 126.

⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 8/523.

⁷² Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl* (Beyrut: Muessesetur-Risâle, 1418), 1/225.

⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 8/519-534.

⁷⁴ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 6/222.

⁷⁵ İbnu's-Sunnî, *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, 148.

⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 2/181.

⁷⁷ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 5/39.

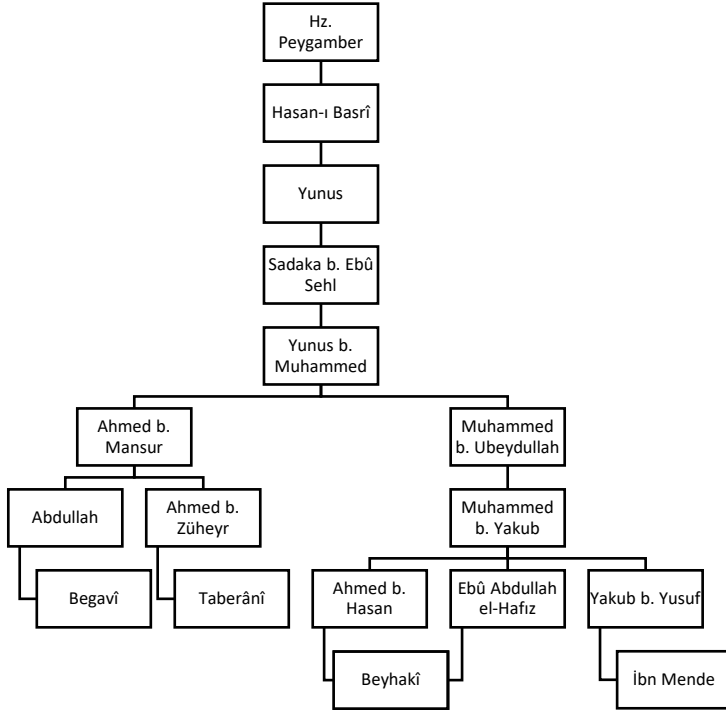
⁷⁸ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. ez-Zehebî, *Žeylu dîvâni'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn* (Mekke: Mektebetü'n-Nehde el-Ĥadîše, 1387), 74.

⁷⁹ Münker rivâyetler naklettiği için hakkında tenkitler ve tereddütler bulunan Nûh b. Amr'ı *sika* bir râvi olarak kabul etmek zor görünmektedir. Özellikle Muâviye b. Muâviye

2.3. Hasan-ı Basrî Rivâyeti

Hasan-ı Basrî rivâyetinin isnad ağı şu şekildedir.

Hasan-ı Basrî Rivâyetinin Sened Ağı

2.3.1. Hasan-ı Basrî Rivâyetindeki Râvilerin İncelenmesi

Hasan-ı Basrî'den Yunus b. Muhammed el-Muallim>Sadaka b. Ebû Sehl>Yunus>Hasen isnadıyla gelen bu rivâyeti Yûnus'tan Ahmed b. Mansûr

hadisindeki teferrüdünden dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, t.y., 2/702; amlf., *Žeylu dîvânî'd-du'afâ'*, 74; Ebu'l-Fađl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân* (Beyrût: Muessesetu'l-A'lemî, 1390), 6/174.

ve Muhammed b. Ubeydullah nakletmiştir. Bu yüzden isnadın bu kımındaki râviler hakkında bilgi vermek yeterli olacaktır.

Hadisi doğrudan Allah Resûlü'nden (s.a.) (mürsel olarak) nakleden Ebû Saîd Hasen b. el-Hasen Yesâr el-Basrî (öl. 110/728),⁸⁰ Iclî, onun *sika* olduğunu bildirmiştir.⁸¹ İbn Hibbân ise onun tedlis yaptığını belirtmiştir.⁸² Zehebî de Hasan-ı Basrî'nin görüşmediği kimselerden “عن” rivâyet şıgasıyla yaptığı nakkillerin huccet olmadığını belirtmiştir.⁸³

Hasan-ı Basrî'nin edâ sîgalarının belirli rivayet metotlarına delâlet etmek üzere kullanımının standartlaşmadığı bir dönemde yaşaması ve hadisi çoğunlukla ashabdan alması nedeniyle müdelles rivâyetlerinin ciddi bir problem taşımadığı söylenebilir.⁸⁴

Hasan-ı Basrî'nin râvisi Ebû Abdullah Yûnus b. 'Ubeyd b. Dînâr el-Abdî el-Kaysî el-Basrî (öl. 139/756), Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în ve Ebû Hâtim onun için *sika* değerlendirmesi yapmıştır.⁸⁵ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş, Zehebî de Yûnus hakkında *sika*, *sebt*, *hafız* gibi övücü ifadeler kullanmıştır.⁸⁶ İbn Hacer de onun için *sika sebt* şeklinde ta'dil ifadesi kullanmıştır.⁸⁷ Yûnus b. 'Ubeyd'in güvenilir bir râvi olduğuna dair âlimlerin genel bir kabulü bulunmaktadır.

⁸⁰ Iclî, *es-Sikât*, 292; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/40; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/122.

⁸¹ Iclî, *es-Sikât*, 292.

⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/123.

⁸³ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aşmed b. ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 1/57.

⁸⁴ Ahmet Yücel, "HASAN-I BASRÎ TDV İslâm Ansiklopedisi", erişim: 08 Ağustos 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#5-hadis-ilmindeki-yeri>.

⁸⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref Nevevi, *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-luğât* (Dâru'l-Fikr, t.y.), 2/462, erişim: 08 Ağustos 2020.

⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1413, 3/760.

⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 613. İbn Hacer, Sadaka'yı Sehl b. Ebû Sadaka olarak adlandıranların bulunduğunu, doğrusunun ise Sadaka b. Ebû Sehl olması gerektiğini belirtmiştir. bk. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 3/119. İbn Hacer ayrıca Sadaka Ebû Sehl el-Hinâî isminde başka birisi bulunduğunu bunların karıştırılmaması gerektiğini ifade eder bk. İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-menfa'a bi zevâ'idi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996), 2: 1/661, 2/150.

Hasan-ı Basrî tarikinin üçüncü râvisi olan Sadaka b. Ebû Sehl el-Basrî,⁸⁸ Kesîr b. Ebu'l-Fadl et-Tafâvî ve başkalarından rivâyette bulunmuş, kendisinden de Müslim b. İbrâhim, Kuteybe, Muâviye b. Hâris ve Dâvûd b. Mansûr hadis nakletmiştir.⁸⁹

Buhârî onu *et-Târîhu'l-kebîr*'inde zikretmiş,⁹⁰ İbn Hibbân ise onu *es-Sikât*'ında kaydetmiştir.⁹¹ Sadaka b. Ebû Sehl genel itibariyle güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir.

Hadisi Sadaka'dan nakleden Ebû Muhammed Yûnus b. Muhammed b. Müslim el-Müeddib el-Bağdâdî (öl. 207/822)⁹², Yahyâ b. Maîn onun hakkında *sika*, Ebû Hâtim ise *sadûk* değerlendirmesi yapmış,⁹³ İbn Hibbân da onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁹⁴ İbn Hacer onu *hafız* olarak vasıflandırmış⁹⁵, Süyûtî de onu hafızlar arasında zikretmiştir.⁹⁶ Yûnus b. Muhammed münekkitlerin *sika* addettiği bir râvidir.

Yunus'un râvisi Ebû Bekr b. Ahmed b. Mansûr b. Yesâr er-Ramâdî el-Bağdâdî (öl. 265/878),⁹⁷ Ebû Hâtim⁹⁸ ve Dârekutnî onu *sika* olarak vasıflandırmış,⁹⁹ İbn Hibbân ise onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹⁰⁰ Zehebî de onu *hafız*,

⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/297.

⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/97; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/434-435.

⁹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/297.

⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/468.

⁹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/289. 208/823 yılında vefat ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. bk. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/264; Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omar b. Keşîr el-Ğureşî ed-Dımaşkı İbn Kesîr, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve m'arifeti's-sikât ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhîl* (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432), 2/488.

⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/246.

⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/289.

⁹⁵ Ebu'l-Fadl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiretu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 11/447.

⁹⁶ Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 161.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmî ve'l-kunâ* (Dâru'l-Ğurebâ', 1994), 2/207; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/41.

⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/78.

⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1/493.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/41.

imam ve hucet olarak nitelendirmiştir.¹⁰¹ İbn Hacer, muhaddislerin onunla ilgili övgü dolu sözlerini aktarmış¹⁰², Süyûtî de onu hadis hafızları arasında zikretmiştir.¹⁰³ Ahmed b. Mansûr hakkında cerh-ta'dil âlimlerinin övgü dolu sözleri vardır.

Yûnus b. 'Ubeyd'in diğer talebesi Ebû Ca'fer Muhammed b. Ubeydullah b. Ebû Dâvûd el-Münâdî (öl. 272/885), Ebû Hâtim onun için *sadûk* değerlendirmesi yaparken İbn Ebî Hâtim onu *sadûk ve sika* olarak vasıflandırmıştır.¹⁰⁴ İbn Hacer de onun *sadûk* olduğu kanaatindedir.¹⁰⁵ Muhammed b. Ubeydullah'ın sika bir râvi olduğunu ifade edebiliriz.

2.4. Saîd b. Müseyyeb Rivâyeti

Bir diğer mürsel rivayetin râvisi olan Saîd b. Müseyyeb hadisinin yegâne kaynağı görebildiğimiz kadarıyla İbnu'd-Durays'ın, *Fedâilu'l-Çur'ân*'ıdır.¹⁰⁶ Bu rivâyetin senedi ise şu şekildedir:

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 12/389; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/110; a.mlf., *el-Kâşif*, 1/204.

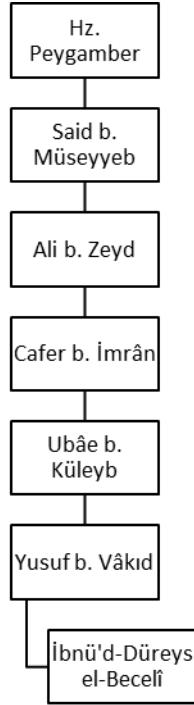
¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/84-85.

¹⁰³ Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 255.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/3.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 495.

¹⁰⁶ İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Çur'ân*, 117.

2.4.1. Saîd b. Müseyyeb Rivâyetindeki Râvilerin İncelenmesi

Ebû Muhammed Saîd İbnu'l Müseyyeb İbn Hazn b. Ebû Vehb el-Kurâşî'nin (öl. 94/713) sika bir râvi olduğu hususunda genel bir kabul bulunmaktadır.¹⁰⁷ Onun mürsel rivâyetleriyle ilgili tartışmalar olmakla birlikte bunlar genel çerçevede makbul görülmüştür.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Ebû Zür'a onun hakkında *sika ve imam* demiştir. (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/61.) Ebû Hâtim er-Râzî, onun tâbiîn en üstünü ve Ebû Hureyre'nin hadisleri konusunda en sağlam kimse olduğunu ifade etmiştir. (bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/86.) Saîd b. Müseyyeb'i *es-Sikât*'ında zikreden İbn Hibbân, onu fıkıh, din, vera, ibadet ve fazilet bakımından tabiûnun efendisi ve hicazın en fakihî olarak olarak nitelendirmiştir. (bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/86.)

¹⁰⁸ Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî* (Dâru Taybe, t.y.), 1/122 vd.

Ebu'l-Hasen Ali b. Zeyd b. Cud'ân b. Ömer el-A'mâ (öl. 127/745),¹⁰⁹ İbn Uyeyne ve Ahmed b. Hanbel onun zayıf olduğu kanaatindedir.¹¹⁰ Buhârî ve Ebû Hâtim de onunla ihticac edilemeyeceği görüşündedir.¹¹¹ Fesevî (öl. 277/890), onun yaşlılıktan dolayı ihtilat ettiğini belirtmiştir. İbn Hibbân da Ali b. Zeyd'le ihticac edilmemesinin isabetli olduğunu ifade etmiştir.¹¹² Ali b. Zeyd hakkındaki tenkitlerden dolayı genel olarak zayıf bir râvi olarak kabul edilmiştir.

Cafer b. İmrân el-Esedî,¹¹³ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,¹¹⁴ Zehebî ve İbn Hacer de onu *sika* olarak nitelemiştir.¹¹⁵ Cafer b. İmrân'ın sika bir râvi olarak kabul edildiği görülmektedir.

Ebû Ğassân 'Ubâe b. Küleyb el-Leysî el-Kûfî,¹¹⁶ Ebû Hâtim er-Râzî onun için *sadûk* tabirini kullanmış ancak münker rivâyetleri olduğunu da belirtmiştir.¹¹⁷ Zehebî, Ebû Hâtim'in onun hakkında *sadûk* dediğini ancak başkalarının onu cerhettiklerini söylemiştir.¹¹⁸ İbn Hacer, 'Ubâe hakkında *yanlışıları çokça bulunan sadûk* değerlendirmesi yapmıştır.¹¹⁹ 'Ubâe hakkında ta'dille birlikte cerh ifadeleri de bulunmaktadır. Bu yüzden rivâyetlerini ihtiyatla karşılamak daha uygun görünmektedir.

¹⁰⁹ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, 2/103. Zehebî'ye göre 131/748 yılında vefat etmiştir. bk. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 3/127-129.

¹¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/186.

¹¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/187.

¹¹² İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, 2/103. Ali b. Zeyd hakkındaki diğer tenkitler için bk. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 3/127-129.

¹¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/485.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, 6/138.

¹¹⁵ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 1/413; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, 2/461; İbn Kutluboğa, *eş-Sîkât*, 3/184.

¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/45; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 14/266.

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/45; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/537.

¹¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1413, 14/208.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 289.

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Vâkid er-Râzî es-Saykal, Ya'kûb b. Abdullah el-Eş'arî, Abdullah b. Mübârek, Cerîr b. Abdulhamîd, 'Alâ b. el-Husayn, 'Ubâe b. Kûleyb ve Hüseyin b. Hasen el-Cürcânî'den¹²⁰ rivâyette bulunmuştur.¹²¹

Ebû Hâtim er-Râzî onun *sadûk* olduğunu belirtmiştir.¹²² Yûsuf b. Vâkid'in güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

3. İsnad Analizi

1.a. Enes b. Mâlik rivâyetinin 'Alâ tariki kaynaklara,

Yezîd b. Hârûn> 'Alâ es-Sekafî > Enes b. Mâlik isnadıyla tek bir kanaldan yayılmıştır. Bunun tek istisnası İbnu'd-Durays rivâyetidir. İbnu'd-Durays rivâyeti:

Osman b. Mutî' > 'Alâ b. Zeyd > Enes b. Mâlik yoluyla zikreder.¹²³

Burada 'Alâ'nın râvisi Osman b. Mutî'dir. Ancak onun İbnu'd-Durays'ten başka talebesi olmamıştır.

İbn Hibbân, Enes b. Mâlik'in 'Alâ rivâyeti için münker değerlendirmesi yapmıştır.¹²⁴ Zehebî de el-'Alâ hakkında *münkeru'l-hadis* ve *vâhîn* değerlendirmesi yaptığı için hadisi sahih görmemiştir.¹²⁵

'Alâ' tariki râvilerini incelendiğinde rivâyetin 'Alâ es-Sekafî'den ötürü münker, dolayısıyla zayıf olduğu ortaya çıkmıştır.

1.b. Enes b. Mâlik'in diğer öğrencisi olan Atâ b. Ebû Meymûne tarikini ise Mahbûb b. Hilâl nakletmiş, ondan da Osman b. el-Heysem almıştır. Osman b. el-Heysem'e kadar ferd olan rivâyet ondan sonra yayılmış ve onun birçok öğrencisi vasıtasıyla kitaplara intikal etmiştir.

İbn Hacer'e (öl. 852/1448) göre Mahbûb b. Hilâl tariki Muâviye b. Muâviye hadislerinin en kuvvetli tarikidir. Öyleki o, hadisin, tariklerinin çok-

¹²⁰ Ebû'l-Kâsım b. Yûsuf el-Curcânî Hamza es-Sehmî, *Târîhu Curcân* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1407), 191.

¹²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/232-233.

¹²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/233.

¹²³ İbnu'd-Durays, *Feđâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, 2/181.

¹²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 2/242.

luğundan dolayı gıyâbî cenaze namazı konusunda hüccet sayanların varlığından bahsetmektedir.¹²⁶ Azîmâbâdî (öl. 1329/1911), Mahbûb b. Hilâl tarikinin en az *hasen liğayrihi sahîh* derecesinde olduğu kanaatindedir.¹²⁷

Bu tarik Mahbûb b. Hilâl'den dolayı zayıftır. Bizim tespitimize göre meçhul bir râvi olan Mahbûb b. Hilâl'den dolayı hadisin *liğayrihi* bile olsa *hasen* deresine çıkması mümkün gözükmemektedir. Çünkü Mahbûb'un mütâbî bulunmamaktadır.

2. Ebû Ümâme'den gelen rivâyet ise Muhammed b. Ziyad'a, ondan Bakıyye b. el-Velîd'e, Bakıyye'den Nûh b. Amr'a kadar tek bir kanaldan gelmektedir.¹²⁸ Ancak rivâyet Nûh b. Amr'ın talebeleri kanalıyla yayılmıştır. Rivâyetin râvileri incelendiğinde Bakıyye b. el-Velîd'den dolayı hadis zayıftır. Ayrıca rivâyetin yayıcısı durumundaki Nûh b. Amr'ın¹²⁹ mecrûh bir râvi olmasından dolayı da hadis zayıf durumdadır.

İbn Hibbân, Ebû Ümâme tarikini rivâyetin sahîh bir yolla alınmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir.¹³⁰ Taberânî, Ebû Ümâme hadisini Muhammed b. Ziyad'dan sadece Bakıyye'nin naklettiğini ondan da Nûh b. Amr'ın teferrüd ettiğini belirtmiştir.¹³¹ Zehebî, Nûh b. Amr'ın teferrüdüne dikkat çekmiş¹³² ve

¹²⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 6/174. İbn Hacer, Muâviye b. Muâviye hadisiyle ilgili rivâyetlerin tariklerinin çokluğundan dolayı gıyâbî cenaze namazı konusunda hüccet olacağı kanaatindedir. bk. a.mlf., *el-İsâbe*, 10/243; a.mlf., *Fethu'l-Bârî*, 3/188.

¹²⁷ Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b Emîr Alî Diyânüvî Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'büd şerhu Süneni Ebî Davud* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 9/14-15.

¹²⁸ Şecerî'nin rivâyetinde Bakıyye'nin râvisi olarak Amr b. Ceven yer almaktaysa da bunun bir istinsah hatasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Şecerî'nin eserinde yahut farklı kaynaklarda böyle bir isnad tespit edemedik. Nitekim Şecerî'nin ikinci rivâyetinde Bakıyye'nin talebesi Nûh b. Amr'dır. bk. Yahyâ b. el-Huseyn el-Curcânî Şecerî, *Tertîbu'l-emâli'l-hamîsiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/152; 159-160.

¹²⁹ Taberânî'nin iki rivâyetinde Bakıyye'nin râvisi olarak Nûh b. Amr yerine Nûh b. Ömer yer almaktadır. Muhtemelen müstensih, Amr yazacağına Ömer yazmıştır. Zira Amr ile Ömer arasında sadece vav harfi farkı vardır. Taberânî, *Musnedu's-Şâmiyyîn*, 2/12 ; a.mlf., *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 8/106.

¹³⁰ İbn Hibbân, *es-Şikât*, 2/181.

¹³¹ Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsaṭ* (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, t.y.), 4/163.

¹³² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2003, 6/222.

rivâyetin sahih olmayan münker bir haber olduğunu belirtmiştir.¹³³ Heysemî (öl. 807/1405) ise bu isnaddaki problemin Bakıyye b. el-Velîd'den (öl. 197/812) kaynaklandığını ve onun müdellis bir râvi olduğunu belirtmiştir.¹³⁴

3. Mürsel olan Hasan-ı Basrî rivâyeti kaynaklara:

Yunus b. Muhammed>Sadaka b. Ebû Sehl>Yunus>Hasen isnadiyla ulaşmıştır.

Rivâyet Yunus'tan sonra şöhret bulmuş ve kaynaklara yayılmıştır. Hasan-ı Basrî rivâyeti mürsel olmasından dolayı zayıftır.

4. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bir diğer mürsel rivâyet olan Saîd b. Müseyyeb hadisi kaynaklara tek bir kanaldan yani ferd olarak ulaşmıştır. Saîd b. Müseyyeb hadisi râvisi Ali b. Zeyd'in mecrûh bir râvi olmasından dolayı da zayıftır. Ayrıca diğer bir râvisi 'Ubâe b. Küleyb hakkında da bazı tereddütler bulunmaktadır.

Öte yandan kaynaklarda Muâviye b. Muâviye hadisleriyle ilgili birçok eleştiri bulunmaktadır:

Ebû Dâvûd, Muâviye b. Muâviye'nin cenaze namazına dair hadisin makbul bir isnadının olmadığını belirtmiştir.¹³⁵ İbn Abdülber, Muâviye b. Muâviye hadisinin isnadlarının kuvvetli olmayıp ahkamla ilgili bir konuda delil olamayacağı kanaatinde-dir.¹³⁶ İbn Kesîr, Muâviye b. Muâviye rivâyetlerinin bir kısmını naklettikten sonra bütün tariklerin zayıf olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Âlûsî de rivâyetin bütün tariklerinin zayıf olduğunu belirtmiştir.¹³⁸ Leknevî (öl. 1304/1886) ise mezkûr hadisin pek çok tariki olduğunu, fakat bunlar hakkında birçok tenkidin bulunduğunu belirtmektedir.¹³⁹

¹³³ Zehebi, *Żeylu dîvânî'd-ðu 'afâ'*, 74.

¹³⁴ Nureddin Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid* (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1414), 3/38.

¹³⁵ Ebû Dâvûd, *Su'âlât*, 1/214.

¹³⁶ İbn Abdülber, *el-'İstî'âb*, 3/1423-1425.

¹³⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 8/496.

¹³⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 15/506.

¹³⁹ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, 2/121.

Bütün isnadları göz önüne alıp değerlendirdiğimizde tüm isnadlarda zayıflık olmakla birlikte en iyi durumdaki isnadın Enes b. Mâlik'ten gelen ikinci tarikin yani Atâ b. Ebû Meymûne rivâyetinin olduğunu söyleyebiliriz. Mahbûb b. Hilâl'den dolayı zayıf görülen tarik diğerlerine göre daha iyi durumdadır.

4. Metin Analizi

Rivâyetlerin metin analizi yapılırken çatı olarak mufassal olan metin esas alınacak diğer hadislerdeki farklı lafızlar metin içinde yahut parantezle ilave edilerek nerede geçtiği dipnotta belirtilecektir. Bu şekilde metinlerden hareketle ortak bir kompozisyon ortaya konacaktır. Daha sonra metinler arası kıyaslamalar yapılarak müşterek yahut farklı olgular tespit edilecektir.

Öncelikle Enes b. Mâlik rivâyetlerinin metinlerini inceleyelim.

4.1. Enes b. Mâlik'ten Gelen Rivâyetlerin Metinleri

4.1.1. 'Alâ Ebû Muhammed es-Sekafî Metinleri

Ebû Ya'îlâ'nın aktardığına göre¹⁴⁰ Enes b. Mâlik şöyle nakletmektedir:

"Biz Tebük seferindeyken (Şam'da iken)¹⁴¹ güneş daha önce hiç görmediğimiz bir şekilde çok parlak ve aydınlatıcı bir şekilde doğdu. Bunun üzerine Cibrîl Hz. Peygamber'e (vahiyle)¹⁴² geldi. Resûlullah (bu duruma şaşırdı ve)¹⁴³ ona:

- 'Ey Cibrîl! Güneşi daha önce gördüğümünden çok parlak ve aydınlatıcı görüyorum. Bunun sebebi nedir? (Cibrîl):

- 'Bunun sebebi şudur: Muâviye b. Muâviye el-Leysî bugün Medine'de vefat etti. Allah Teâlâ onun namazını kılmak üzere yetmiş bin melek¹⁴⁴ gönderdi. Hz. Peygamber:

- 'Muâviye bu makama neyle ulaştı' diye sorunca:

¹⁴⁰ Ebû Ya'îlâ, *Musned*, 7/256.

¹⁴¹ İbn Ebi'd-Dunyâ, *el-Evliyâ*, 1/606.

¹⁴² İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹⁴³ İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹⁴⁴ Ebû Ya'îlâ, *Musnedu Ebi Ya'îlâ*, 7/256.

- O, 'Kul huvallâhu ehad' sûresini gece gündüz, yürürken, ayakta ve otururken (namazda ve uyurken) ¹⁴⁵ çokça okurdu.' diye cevap verdi. Cibrîl:

- Ey Allah'ın Elçisi! Muâviye'nin cenaze namazını kılabilmeniz için yeryüzünü düreyim mi?' diye sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.):

- 'Evet.' dedi. Daha sonra Resûlullah onun cenaze namazını kıldı" ¹⁴⁶ ve geri döndü. ¹⁴⁷

Buraya kadar olan metinler 'Alâ metinlerinde muhteva olarak ortaktır. Ancak aşağıdaki ilave sadece İbnu'd-Durays'da bulunmaktadır. Bu ilave hadisin râvisi Osman b. Mutî'den kaynaklanmış olmalıdır.

-Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: İhlas Sûresini okumayı çoğaltınız. Çünkü o Rabbinize nisbet edilen bir sûredir. Kim onu 50 defa okursa Allah onun derecesini 50 bin yükseltir ve 50 bin günahını siler ve ona 50 bin sevap yazılır. Kim de artırırsa Allah da artırır. ¹⁴⁸

4.1.2. Atâ b. Ebû Meymûne Tariki Metinleri

Ebû Ya'lâ'nın kaydettiğine göre ¹⁴⁹ Enes b. Mâlik şöyle nakletmektedir:

"Resûlullah (s.a.) Şam'da iken ¹⁵⁰ Cibrîl (a.s.) geldi ve Muâviye b. Muâviye el-Leysî'nin (el-Müzenî¹⁵¹) vefat ettiğini haber verdi ve:

-Muâviye'nin cenaze namazına katılmak ister misin? diye sordu? Resûlullah (s.a.) da:

-Evet, diye cevap verdi.

Cibrîl (a.s.) bunun üzerine kanatlarını (yere) vurdu. Yeryüzünde ağaç, tepe ne varsa hepsi dümdüz oldu. Cibrîl (a.s.) Muâviye'nin yattığı yeri yükseltti ve Hz. Pey-

¹⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr el-Mekkî el-Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr* (Mısır: Dâru İbn 'Abbâs, 2008), 4/434.

¹⁴⁶ Ebû Ya'lâ, *Musned*, 7/258.

¹⁴⁷ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1421, 5/130.

¹⁴⁸ İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹⁴⁹ Ebû Ya'lâ, *Musned*, 7/258.

¹⁵⁰ İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 116.

¹⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 19/429.

gamber (s.a.) ona baktı. Daha sonra Resûlullah (s.a.) her safta 70 bin (60 bin¹⁵², 600 bin¹⁵³) melek bulunan iki safla onun cenaze namazını kıldı (tekbir getirdi¹⁵⁴). Hz. Peygamber Cibrîl'e :

- ' Muâviye Allah katındaki bu makama neyle ulaştı' diye sorunca:

- O, 'Kul huvallâhu ehad' sûresini çok sevmesi ve onu giderken, gelirken, ayakta ve otururken (uyurken¹⁵⁵) ve her halde¹⁵⁶ çokça okumasıyla.' diye cevap verdi." ¹⁵⁷

Buraya kadar aktardığımız metin Atâ b. Ebû Meymûne tariklerinde muhteva olarak müşterektir. Ancak aşağıda Cibrîl'in sözü olarak aktarılan kısım sadece İbn Sa'd'da geçmektedir.

"Cibrîl dedi ki: Ey Muhammed! (s.a.) bu sûre ininceye kadar ümmetin için korkuyordum."¹⁵⁸

Hadisin râvisi olan Osman b. el-Heysem, *bana bu hadisi birisi tahdîsen nakletti* diyerek ilave kısmı zikretmektedir. Ancak birisinden kastının hadisi aldığı hocası Mahbûb b. Hilâl mi yoksa başkası mı olduğu net değildir. Muâviye b. Muâviye hadisinin diğer tariklerinden anladığımıza göre Osman b. el-Heysem'in Mahbûb'dan başka hocası bulunmamaktadır. Bu yüzden Osman b. el-Heysem'in rivâyetin hemen peşinden bu ilaveyi yapması ve hocasının ismini mübhem bırakması ilginçtir.¹⁵⁹

Enes b. Mâlik'ten gelen iki rivâyeti kıyasladığımızda metinler arasında bazı farklılıklar olduğunu görmekteyiz. 'Alâ rivâyetinde bulunan Tebük Seferinde güneşin hiç olmadığı kadar parlak bir şekilde doğması Atâ b. Ebû Meymûne hadisinde bulunmamaktadır. Müşterek bir olgu olan Muâviye b.

¹⁵² İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1423.

¹⁵³ İbnü'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹⁵⁴ Ebû Ya'lâ, *Musned*, 7/258.

¹⁵⁵ İbnü'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 118.

¹⁵⁶ Ebû Ya'lâ, *Musned*, 7/258.

¹⁵⁷ Ebû Ya'lâ, *Musned*, 3/586.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1421, 5/131.

¹⁵⁹ Osman b. el-Heysem'in mübhem olarak zikrettiği kişi zayıf bir râvî yahut siyasi otorite tarafından dışlanan bir kişi olabilir mi? Ayrıca ahir ömründe hafızası zayıfladığı için bu bilgiyi kimden işittiğini unutmuş olması da muhtemeldir. Ancak elimizde bu ihtimallerden birini destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Muâviye'nin vefat haberinde ise Muâviye'nin nisbesi farklılık göstermektedir. 'Alâ rivâyetinde el-Leysî olarak zikredilirken Atâ'nın hadisinde el-Leysî ve el-Müzenî nisbesi kullanılmaktadır. Ayrıca cenaze namazına katılan meleklerin ve safların sayısında da önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. 'Alâ hadisinde 70 bin melek zikredilip safların sayısı hakkında detay verilmezken Atâ'nın rivâyetinde iki saf halinde 70 binin yanında 60 bin ve 600 bin gibi farklı sayılarda meleklerden bahsedilmektedir. 'Alâ hadisinde yeryüzünün dürülmesi ve Muâviye b. Muâviye'nin cenazesinin yükseltilmesine dair ayrıntılı bilgi yer almazken Atâ'nın rivâyetinde bu detay bulunmaktadır. Muâviye b. Muâviye'nin ulaştığı makamı nasıl elde ettiği konusu her iki tarihte ortak iken İhlâs Sûresi okumanın faziletine dair bilgiler farklılık arz etmektedir. 'Alâ rivâyetinde İhlâs Sûresi okumanın sayısı ve fezâiline dair ayrıntılı bilgi verilirken Atâ hadisinde herhangi bir detay bulunmamaktadır.

4.2. Ebû Ümâme'den Gelen Rivâyetlerin Metinleri

Taberânî'nin aktardığına göre¹⁶⁰ Ebû Ümâme şöyle anlatmıştır:

Resûlullah (s.a.) Tebük'te iken Cibrîl (Cebrâil¹⁶¹) (a.s.) geldi ve şöyle dedi:

-Ey Muhammed! Muâviye b. Muâviye el-Müzenî'nin (Muaviye b. Mukarrin el-Müzenî¹⁶², Muâviye b. Muâviye es-Sülemî¹⁶³) cenazesine katıl. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.) ashabın içinden¹⁶⁴ (namaz için) çıktı. Cibrîl de (a.s.) 70 bin meleklerle indi. Cibrîl sağ kanadını dağlara (dağların zirvesine¹⁶⁵) sol kanadını yerlere koydu ve her yer dümdüz oldu. Öyle ki Resûlullah (s.a.) Mekke ve Medîne'ye baktı (biz baktık¹⁶⁶). Hz. Peygamber (s.a.), Cibrîl ve melekler cenaze namazını kıldılar. Namaz bitince Resûlullah (s.a.) (dostum¹⁶⁷) Cibrîl'e sordu(m¹⁶⁸):

-Muâviye b. Muâviye bu makama nasıl ulaştı? Cibrîl:

¹⁶⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 8/136.

¹⁶¹ İbnu's-Sunnî, *'Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, 148.

¹⁶² İbn Abdülber, *el-'İstî'âb*, 3/1424-1425.

¹⁶³ Hasen Hallâl, *Min feđâ'il Sûrati'l-İhlâs*, 47.

¹⁶⁴ İbn Abdülber, *el-'İstî'âb*, 3/1424-1425.

¹⁶⁵ İbnu's-Sunnî, *'Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, 148.

¹⁶⁶ Cevrî, *Ķavâri 'u'l-Ķur'ân*, 1/153.

¹⁶⁷ Cevrî, *Ķavâri 'u'l-Ķur'ân*, 1/153.

¹⁶⁸ Hasen Hallâl, *Min feđâ'il Sûrati'l-İhlâs*, 47.

-Kul huwallâhü ehad'i ayakta, otururken, yaya ve binitli iken okuyarak (okurdu¹⁶⁹) ulaştı." ¹⁷⁰

Enes b. Mâlik ve Ebû Ümâme'den nakledilen rivâyetleri karşılaştırdığımızda metinler arasında birçok farklılık göze çarpmaktadır. Enes b. Mâlik'in 'Alâ rivâyetinde bulunan Tebük Seferinde güneşin hiç olmadığı kadar parlak bir şekilde doğması Ebû Ümâme'den gelen hadisler de bulunmamaktadır. Müşterek bir olgu olan Muâviye b. Muâviye'nin vefat haberinde ise Muâviye'nin nisbesi farklılık göstermektedir. Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyetlerde el-Leysî ve el-Müzenî olarak zikredilirken Ebû Ümâme'den nakledilen hadislerde genellikle el-Müzenî, bir yerde de es-Sülemî nisbesi kullanılmaktadır. Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyetlerde Hz. Peygamber'e (s.a) Muâviye'nin cenazesine katılmak isteyip istemediği sorulurken Ebû Ümâme'den gelen hadislerde emir kipi kullanılarak cenazeye katılması istenmiştir. Ebû Ümâme'den nakledilen rivâyetlerde yeryüzünün dürülmesinden sonra Mekke ve Medîne'nin görülmesinden bahsederken Enes'ten gelen hadislerde böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Cenazeye katılan meleklerin ve safların sayısı Enes rivâyetlerinde farklılık arzederken Ebû Ümâme hadislerinde böyle bir farklılık bulunmamaktadır. Muâviye'nin ulaştığı makamı nasıl elde ettiği konusu her iki rivâyette ortak iken İhlâs Sûresini okumanın faziletine dair bilgiler Ebû Ümâme hadislerinde yer almamaktadır.

4.3. Hasan-ı Basrî Rivâyeti Metinleri

Beyhakî'nin naklettiğine göre¹⁷¹ Hasan-ı Basrî şöyle rivâyet etmiştir:

- "Hz. Peygamber (s.a.) Tebük'te gazada iden Cibrîl (a.s.) geldi ve:

-Ey Muhammed! Muâviye b. Muâviye el-Müzenî'nin cenazesine katılmak ister misin? diye sordu. Resûlullah (s.a.) da:

-Evet, dedi. Cibrîl daha sonra eliyle şu şekilde işaret etti ve dağ ve tepeleri (aradan) kaldırdı. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.) (namaz için) kalktı (geldi¹⁷²) ve yürü-

¹⁶⁹ Hasen Hallâl, *Min feđâ'il Sûrati'l-İhlâs*, 47.

¹⁷⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsaf*, 4/163.

¹⁷¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-Hüsevcirdî el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423), 2/509.

¹⁷² Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe*, 4/437.

meye başladı. Cibrîl ve beraberinde 70 bin melek Hz. Peygamber'in (s.a.) yanında yürüyorlardı. Resûl-i Ekrem (s.a.) Muâviye b. Muâviye'nin cenaze namazını kıldırıldı. Ardından Resûlullah (s.a.), Cibrîl'e sordu:

-Muâviye b. Muâviye bu makama nasıl ulaştı? Cibrîl:

-Kul huvalâhü ehad'i okumakla. O, İhlâs'ı ayakta, otururken, yaya ve binitli iken okuyarak bu makama ulaştı.¹⁷³

Hasan-ı Basrî rivâyetlerini Enes ve Ebû Ümâme rivâyetleriyle karşılaştığımızda metinlerde farklılıklar olmakla birlikte Ebû Ümâme rivâyetleriyle muhteva olarak daha yakın olduğunu görmekteyiz. Enes'in 'Alâ rivâyetinde bulunan Tebük Seferinde güneşin hiç olmadığı kadar parlak bir şekilde doğması Hasan-ı Basrî rivâyetlerinde de bulunmamaktadır. Enes b. Mâlik ve Ebû Ümâme rivâyetleri Hasan-ı Basrî rivâyetlerine göre daha detaylı bilgi ihtiva etmektedir. Hasan-ı Basrî rivâyetlerinde bulunan Cibrîl'in el işareti diğer kaynaklarda geçmemektedir.

4.4. Saîd b. Müseyyeb Rivâyetinin Metni

İbnu'd-Durays el-Becelî'nin kaydettiğine göre¹⁷⁴ Saîd b. Müseyyeb şöyle nakletmektedir:

"Ashab içinde Muâviye b. Muâviye isminde birisi vardı. Hz. Peygamber (s.a.) Tebük seferine çıktığında Muâviye çok hastaydı. Tebük Gazoesinde on gün kadar geçtikten sonra Cibrîl (a.s.), Resûlullah'la (s.a.) karşılaştı ve şöyle dedi:

-Ey Muhammed! Şüphesiz ki Muâviye b. Muâviye vefat etti. Muâviye'nin vefatına Hz. Peygamber (s.a.) çok üzüldü. Bunun üzerine Cibrîl şöyle dedi:

-Muâviye'nin cenaze namazını kılmak seni sevindirir mi? Resûlullah (s.a.):

-Evet. Allah'a andolsun ki çok sevindirir ey Cibrîl! Bunun üzerine Cibrîl sağ kanadını ve sol kanadını yeryüzüne koydu. Ne kadar dağ (tepe) varsa dümdüz oldu ve Muâviye'nin kabri ortaya çıktı. Hz. Peygamber (s.a.) de ona baktı. Bunun üzerine Cibrîl şöyle dedi:

¹⁷³ Beyhakî, Şu 'abu'l-îmân, 2/509.

¹⁷⁴ İbnu'd-Durays, Fedâilu'l-Şur'ân, 117.

-Muâviye'nin kabrini göstermem (seni ulaştırmam) seni sevindirir mi? Resûlullah (s.a.):

-Evet. Allah'a andolsun ki çok sevinirim ey Cibrîl! Bunun üzerine Cibrîl, Hz. Peygamber'i (s.a.) kanatlarıyla taşıdı ve Muâviye'nin mezarının önüne koydu. Resûlullah (s.a.) tekbir aldı (namaz kıldı). Cibrîl de 70 bin melekten oluşan saflarla Hz. Peygamber'in (s.a.) sağ tarafında bulunuyordu. Resûlullah (s.a.) namazı bitirince Cibrîl'e:

-Ey Cibrîl! Muâviye Allah katındaki bu makama nasıl ulaştı? Cibrîl:

-Kul huwallâhu ehad'le. O İhlas Sûresi'ni ayakta, otururken, yürürken ve uyurken (sürekli) okurdu. Ey Muhammed! (s.a.) bu sûre ininceye kadar ümmetin için korkuyordum.¹⁷⁵

Saîd b. Müseyyeb rivâyetini diğer rivâyetlerle mukayese ettiğimizde muhteva olarak aynı olaydan bahsetmekle birlikte Muâviye b. Muâviye'nin hastalığı ve vefatına dair diğer rivâyetlerde yer almayan ayrıntılı bilgiler göze çarpmaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.) Muâviye'nin vefatına çok üzüldüğü ve onun cenazesine katılma sevinci diğer rivâyetlerde bulunmamaktadır. İhlâs Sûresi okumanın faziletine dair malumatın bir kısmı Enes b. Mâlik rivâyetiyle müşterektir. Tebük Seferinde güneşin hiç olmadığı kadar parlak bir şekilde doğması Saîd b. Müseyyeb rivâyeti'nde de bulunmamaktadır.

Rivâyetleri değerlendirdiğimizde metinler arasında lafız ve muhteva olarak farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Dört rivâyette ortak manalar olmakla birlikte her birisinde farklı lafız ve muhteva bulunmaktadır. Rivâyetlerin kendi içerisinde bile lafız birliği bulunmamaktadır. Lafız farklılıklarının bulunması mana ile rivâyetle açıklanabileceği gibi râvi tasarrufları¹⁷⁶ sonucu olması da muhtemeldir. Sözkonusu rivâyetlerde tek bir olayın birçok farklı şekilde anlatılmasına şahit olmaktayız.

¹⁷⁵ İbnu'd-Durays, *Feđâilu'l-Şur'ân*, 117.

¹⁷⁶ Râvi tasarrufu ile ilgili bilgi için bk. Bünyamin Erul, "Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLII (2001): 173-212; Süleyman Doğanay, *Hadis Rivâyetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009).

Kaynakların belirttiğine göre Resûlullah (s.a.) Tebük Seferine 30 bin kişilik kalabalık bir orduyla katılmıştır.¹⁷⁷ İncelediğimiz rivâyetlerle Tebük Seferi hakkında diğer kaynaklarda aktarılan malumatlar¹⁷⁸ birlikte düşünüldüğünde ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu kadar kalabalık sayıda kişinin bulunduğu bir gazvede güneşin müthiş bir şekilde parlak olarak doğmasına, Cebrâîl'in (a.s.) gelmesine ve rivâyette anlatılan diğer olayların vuku bulmasına sadece iki kişi şahitlik etmiştir. Oysa bu kadar sayıda sahâbenin katıldığı bir savaşta bu rivâyeti sadece iki sahâbinin nakletmesi, rivâyetin sonradan üretilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Eğer rivâyet sabit olsaydı, bu olay aslında umûmü'l-belvâ türünden bir rivâyet olmalıydı.¹⁷⁹

Sonuç

Muâviye b. Muâviye hakkındaki rivâyetler Enes b. Mâlik ve Ebû Ümâme'den merfû muttasıl, Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Müseyyeb'den mürsel olmak üzere toplam dört yolla bize ulaşmıştır. Bu rivâyetler incelendiğinde:

¹⁷⁷ Tebük seferiyle ilgili bilgi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beyrût, 1410), 2/125 vd.; Ebû Muhammed 'Abdalmelik b. Hişâm el-Himyeri İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375), 2/515 vd.; Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omar b. Keşîr el-Kureşî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1395), 4/3 vd.; Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi : hayatı ve faaliyeti*, 5. Bs (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 1/336 vd.; İsmail Yiğit, "TEBÜK GAZVESİ TDV İslâm Ansiklopedisi", erişim: 15 Ağustos 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tebuk-gazvesi>.

¹⁷⁸ Tebük Seferinin hazırlık aşaması, sefer esnası ve sonrasıyla ilgili siyer ve tarih kaynaklarında -bu ilim dallarının yapısı gereği- genellikle daha sistematik ve ayrıntılı bilgiler yer alırken temel hadis kaynaklarındaki bilgiler sınırlıdır. Bir misal olması açısından Hz. Peygamber'in (s.a.) Tebük Seferine giderken yol güzergâhı üzerinde bulunan Semûd Kavminin beldesi Hıcr bölgesinden geçmesi ile ilgili bilgiler hadislerde genel olarak, referans gösterdiğimiz tarihi kaynaklarda ise daha ayrıntılı olarak nakledilmiştir. Sözkonusu hadisler için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 17;"Tefsîrü'l-Kur'ân", 15/2; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Zühd", 38-40.

¹⁷⁹ Bilindiği gibi Muâviye b. Muâviye hadisi kaynaklarda gıyâbî cenaze namazının umumi olup-olmamasıyla ilgili tartışmalarda sözkonusu edilmektedir. Gıyâbî cenaze namazının umum-husus omasıyla ilgili bir çalışma için bk. Mehmet Ayhan, "Necâşî Rivâyetleri Bağlamında Gıyâbî Cenaze Namazı ile İlgili Tartışmalar", *İslami İlimler Dergisi* 13/2 (23 Aralık 2018): 239-264.

Enes b. Mâlik'in 'Alâ' tariki, râvi 'Alâ Ebû Muhammed es-Sekafî'den dolayı münkerdir. Atâ b. Ebû Meymûne tariki ise meçhul bir râvi olan Mahbûb b. Hilâl'den dolayı zayıftır. Ebû Ümâme rivâyetleri ise Bakiyye b. el-Velîd ve Nûh b. Amr sebebiyle zayıftır. Hasan-ı Basrî rivâyeti mürsel olmasından dolayı zayıftır. Saîd b. Müseyyeb rivâyeti de mürsel olması yanında râvisi Ali b. Zeyd'in cerhedilen bir râvi olmasından dolayı zayıftır. Ayrıca diğeri bir râvisi 'Ubâe b. Küleyb *muhtelefih fih* bir râvidir.

Muâviye b. Muâviye hadislerinin isnadları içinde -zafiyetten kurtulmamakla birlikte- en iyi durumdaki isnadın Enes b. Mâlik'ten gelen Atâ b. Ebû Meymûne rivâyetinin olduğunu söyleyebiliriz. Mahbûb b. Hilâl'den dolayı zayıf görülen bu tarik diğerlerine göre daha az zayıf durumdadır.

Muâviye b. Muâviye rivâyetleri metinleri bakımından da sorunlar içermektedir. Metinler arasında lafız ve muhteva açısından ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Dört rivâyette ortak manalar olmakla birlikte her birisinde farklı lafız ve muhteva yer almaktadır. İsnadlarının zayıf olması yanında metinlerdeki anlatımların birbirlerinden farklılık, yer yer çelişki arzemesi rivâyetin zafiyetine ayrı bir işaret olarak yorumlanabilir.

Hiz. Peygamber'in (s.a.) Tebük Gazvesinde yanında bulunan on binlerce ashab arasından güneşin olağanüstü bir şekilde parlak olarak doğması, Cebrâîl'in (a.s.) gelişi, yeryüzünün dürülmesi ve rivâyette anlatılan diğeri hârikulâde olayların vuku bulmasına sadece iki kişi tanıklık etmiştir. Bu kadar dikkat çekici ve olağanüstü durumları çok az sayıda kişinin aktarması da rivâyetin zafiyeti ile ilgili kuşkuları destekler mahiyettedir.

Sonuç olarak Muâviye b. Muâviye rivâyetinin kaynak değeri bakımından yeterli sıhate sahip olmadığı anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Esâmî ve'l-kunâ*. 4 Cilt. Dâru'l-Ğurebâ', 1994.
- Ali b. el-Medîni, Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdullâh el-Başrî. *Su'âlâtü İbn Ebî Şeybe*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1404.
- Âlûsî, Şehâbeddin Maḥmûd b. Abdullâh el-Huseynî. *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Ayhan, Mehmet. "İzmitli Ak Ali Efendi'nin Fezâil Adlı Eserinin Fezâil Literatüründeki Yeri". *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu-V Bildirileri*,. 3: 1661-1671. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ayhan, Mehmet. "Necâşî Rivâyetleri Bağlamında Gıyâbî Cenaze Namazı ile İlgili Tartışmalar". *İslami İlimler Dergisi* 13/2 (23 Aralık 2018): 239-264. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.511592>.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b Emîr Alî Diyânüvî. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Begavî, Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed. *Mu'cemu's-şahâbe*. 4 Cilt. Kuveyt: Mibretü'l-Âl ve'l-Aşhâb, 1432.
- Behîrî, Ebû 'Osmân Sa'id b. Muhammed en-Neysâbûrî. *es-Sâbi' min fevâid Ebî 'Osmân el-Behîrî*. Şebketül-İslamiyye, 2004.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-Husrevcirdî. *Şu'abu'l-îmân*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1423.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. Nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 2. Bs, 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-evsaf*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1426.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Dâru'l-Fikr, t.y.
- Cevrî, Ebû 'Amr Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbûrî. *Ḳavâri 'u'l-Ḳur'ân*. Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1432.
- Dîneverî, Ebû Bekr Aḥmed b. Mervân. *el-Mucâlese ve Cevâhiru'l-İlm*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 1419.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî. *Su'âlâtü Ebî 'Ubeydi'l-Âcurrî li-Ebî Dâvûd*. el-Fârûku'l-Ḥadîse, 1431.
- Ebû Nuaym, Aḥmed b. 'Abdullâh b. Aḥmed el-İsbehânî. *Ma'rifetu's-şahâbe*. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vaṭan, 1419.
- Ebû Ya'lâ, Aḥmed b. 'Alî el-Mevsîlî. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1404.
- Erul, Bünyamin. "Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLII (2001): 173-212. <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=13033125&tarama=ravi+tasarruf>.
- Hâkim, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbûrî. *Su'âlâtü Mes'ûd b. 'Alî es-Sicrî*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam Peygamberi : hayatı ve faaliyeti*. 5. Bs, 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
- Hamza es-Sehmî, Ebû'l-Ḳâsım b. Yûsuf el-Curcânî. *Târîhu Curcân*. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1407.
- Hasen Hallâl. *Min feđâ'il Sûrati'l-İhlâs ve mâ li-kârî'ihâ*. Ḳahire, 1412.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî. *Târîhu Bağdâd*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422.

- Heysemî, Nureddin Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-
Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid. 10 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî,
1414.
- Iclî, Ebû'l-Hasen Aḥmed b. 'Abdullâh el-Kûfî. *es-Sîkât*. Medine, 1405.
- Işık, Emin. "İhlâs Süresi - TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim: 17 Ağustos 2020.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlas-suresi>.
- İbn Abdülber, Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muḥammed el-Ḳurṭubî. *el-
'İstî'âb fî ma'rifeti'l-'aşḥâb*. 4 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415.
- İbn Adî, Ebû Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adî el-Curcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. 9
Cilt. Beyrut: el-Kutubu'l-'İlmiyye, 1418.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muḥammed 'Abdurraḥman b. Muḥammed er-Râzî. *el-
Cerḥ ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1371.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muḥammed 'Abdurraḥman b. Muḥammed er-Râzî. *el-
Merâsîl*. Beyrut: Muessesetur-Risâle, 1418.
- İbn Ebî'd-Dunyâ, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed el-Ḳuraşî. *el-Evliyâ*. 8
Cilt. Riyad: Dâru Aṭlasî'l-Ḥaḍrâ, 1433.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-şahâbe*. 14
Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1429.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *Fethu'l-Bârî şerḥu Şaḥîḥ el-
Buḥârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *Lisânu'l-Mîzân*. 7 Cilt.
Beyrût: Muessesetu'l-A'lemî, 1390.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. Haleb:
Dârü'r-Reşid, 1988.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *Ta'cîlu'l-menfa'a bi zevâ'id
ricâlî'l-eimmeti'l-erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996.
- İbn Hacer, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî el-'Asḳalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Hindistan:
Dâiretu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b Hibbân b Ahmed et-Temîmî. *es-Şikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b Hibbân b Ahmed et-Temîmî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddîsîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdülmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. 'Omar b. Keşîr el-Ḳureşî ed-Dımaşkı. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1395.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. 'Omar b. Keşîr el-Ḳureşî ed-Dımaşkı. *et-Tekmîl fi'l-cerḥ ve't-ta'dîl ve m'arifeti's-şikât ve'd-du'afâ ve'l-mecâhîl*. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. 'Omar b. Keşîr el-Ḳureşî ed-Dımaşkı. *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Fidâ Kâsım el-Cemâlî. *eş-Şikât mimmen lem yaka' fi'l-kütübi's-sünne*. 19 Cilt. Merkezu'n-Nu'mân, 1432.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Aḥmed el-Ḥanbelî İbn Receb. *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*. Riyâd: Dâru's-Şamî'î, t.y.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî'. *eṭ-Ṭabaḳât*. 8 Cilt. Beyrût, 1410.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî'. *eṭ-Ṭabaḳât*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî' Zühri. *eṭ-Ṭabaḳât*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421.
- İbnu'd-Durays, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî er-Râzî. *Feḍâilu'l-Ḳur'ân ve-mâ unzile mine'l-Ḳur'ân bi-Mekke ve-mâ unzile bi'l-Medîne*. Dımaşq: Dâru'l-Fikr, 1408.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-'Umem*. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412.

- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Cezerî. *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. 8 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- İbnu's-Sunnî, Aḥmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm b. 'Esbât ed-Dîneverî. *'Amelu'l-yeom ve'l-leyle sulûku'n-Nebî me'a Rabbihi Âzze ve Celle ve mu'âşeretuhu me'a'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru'l-Ḳible, t.y.
- Kalaç, Rıdvan. "El-Ermeyûnî (Ö.958/1551) ve İhlâs Sûresi'nin Faziletine Dair Kırk Hadisi". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*. 31 Ocak 2019. 1276-1305. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.470841>.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi 'li-Âḥkâmi'l-Ḳur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, 1384.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed 'Abdulḥay b. Muhammed es-Sihâlevî. *et-Ta'liḳu'l-Mumecced 'alâ Muvattâ'i Muhammed*. 3 Cilt. Dimaşq, 1426.
- M. Yaşar, Kandemir. "Fezâil-TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim: 18 Haziran 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fezail>.
- Mazharî, Muhammed Senâullâh. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. 1412.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâlüddîn. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1400.
- Mustağfirî, Ebu'l-'Abbâs Ca'fer b. Muhammed. *Fedâilu'l-Ḳur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2006.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-şahîḥ*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b Şeref. *Tehzîbu'l-esmâ' ve'l-luğât*. Dâru'l-Fıkr, t.y. Erişim: 08 Ağustos 2020.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Kesf ve'l-beyân*. Beyrut, 1422.

- Süyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-Menşûr*. 8 Cilt. Beyrut, t.y.
- Süyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403.
- Süyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. 2 Cilt. Dâru Taybe, t.y.
- Şecerî, Yahyâ b. el-Huseyn el-Curcânî. *Tertîbu'l-'emâli'l-hamîsiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. 25 Cilt. Dâru İhyâ'î't-Turâşî'l-'Arabî, 1983.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî. *Musnedu's-Şâmiyyîn*. 4 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed. *el-Mu'cemu'l-evsaṭ*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, t.y.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Amr el-Mekkî. *eḍ-Ḍu'afâu'l-kebîr*. 6 Cilt. Mısır: Dâru İbn 'Abbâs, 2008.
- Yiğit, İsmail. "Tebûk Gazvesi TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim: 15 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tebuk-gazvesi>.
- Yücel, Ahmet. "Hasan-ı Basrî TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim: 08 Ağustos 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#5-hadis-ilmindeki-yeri>.
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. t.y.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b.. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyetun fi'l-kutubi's-sitte*. Cidde: Dâru'l-Kible, 1413.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Mîzânu'l-i'tidâl fi naḳdi'r-ricâl*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. 25 Cilt. Mu'essesetu'r-Risale, 1405.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Târîḥu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Târîḥu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1413.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Tezkiretü'l-ḥuffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1419.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. *Żeylu dîvâni'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. Mekke: Mektebetu'n-Nehde el-Ḥadişe, 1387.